

Uudseid metafoorseid keelendeid

Katre Õim

Tallinna ülikooli dotsent

Viimasel paarikümnel aastal on eesti keele sõnavara täienenud ja mõnevõrra ka teisenenud eriti kiiresti tänu keeleväliste teguritele, s.o poliitilistele, majanduslikele ja kultuurilistele muutustele. Keelen-damist on nõudnud arvukad uued mõisted. Argisuhtluses on hakatud kasutama metafoorseid keelendeid, mis on tänapäeva keelekasutaja jaoks uudsed ja mida ei ole seni eesti keele sõnaraamatuis metafoorses tähenduses fikseeritud.

Püüan artiklis selgitada, miks ja kuidas saadakse aru sellistest kee-lenditest nagu *kampsunid*, *kummi venitama*, *lambist*, *rong on läinud*, *rongilt maas*, *Tädi Maali*, *viimase peal*¹ ja milline võiks olla nende edasine areng eesti keeles. Materjalivalikul lähtusin eelkõige nende uudsete keeleüksuste tähendusest ega pidanud oluliseks seda, kas need on omakeelsed või laenulist päritolu.

Sissejuhatus

Keel elab ja areneb siis, kui selle kõnelejaskonnal on keeleloome võime, s.t et keelt suudetakse vajaduse järgi täiendada mis tahes tasandil, eriti luua juurde uusi keelendeid. Sõnavara arenemise paindlikkuse oluline eeldus on keele seesmised mehhanismid, mis tagavad, et keel on suu-teline kaasa minema areneva ühiskonna vajadustega. Keele sõnavara arendamisel ei teki vastuolusid, kui see käib läbi keelekogukonnale omaste mõistesüsteemide. Seejuures ei ole õige mööda vaadata (hetke) normingust hälbivaist keelendeist, mida loomulikus suhtluses, k.a tänapäevastes suhtlusvõrgustikes ohtralt kasutatakse. Seda, millest saab kirjakeele osa, näitab aeg. Ka võõrkeelest mugandatud metafoorne keeleüksus võib olla märk keele avatusest, arenemisest ja me ei peaks seda tingimata tõrjuma. Iseasi, milliseid uuskeelendeid missuguses tekstis ja kui sageli kasutada.

¹ Vt ka Õim, Asta 2011. Komistusi metafooridega. Tartu: Keelehooldekeskus.

Eesti keele sõnavara seisukohalt on enim uurimishuvi pakkunud meedia, eeskätt päeva- ja nädalalehtede keelekasutus², poliitiline sõnavara³ ja eesti eurokeele korraldamine. EKI sarja „Keelenõuanne soovitab” (1–4) väljaannetes moodustavad märkimisväärse osa uudsete üksiksõnade kasutamise soovitused, kuid tänapäeva eesti keele üldsõnavara kui tervikut käsitlevaid uurimusi ilmunud ei ole. Rakenduslikust vaatepunktist seondub uudsete keelenditega küsimus, kuivõrd peaks kirjakeele hoidmisel ja arendamisel arvestama nende kasutamist. Avatud ühiskonnas on keele mitmekesisus ja arenemine loomulik ja enamasti seda ka väärtustatakse. Samas suhtutakse nii uutesse kui ka konventsionaalsetesse metafoorsetesse keelenditesse mõnikord eba-levalt, neid kasutatakse jutumärkides või koos üldlaiendiga *nii-öelda*, rõhutatakse vastuoluliselt: *Linn ja kunstimuuseum kemplevad „viltuse maja” üüri pärast; Siinkohal on oluline mõista, et stress ei ole üdini*

² Vt Kasik, Reet 2003. Ajakirjanduskeel. – Eesti kirjakeele kasutusvaldkondade seisundi uuringud. Tallinn: TPÜ Kirjastus, lk 118–148; Rohtlaan, Ille 2006. Metafoorid meediatekstis: uudiste pealkirjad. – Keel ja Kirjandus, 8, lk 626–636.

³ Kukk, Inga 2001. Eesti rahvuspoliitika osalised ajalehetekstides. Kriitiline tekstianalüüs. – Keele kannul. Pühendusteos M. Erelti 60. sünnipäevaks 12. märtsil 2001. Koost ja toim Reet Kasik. Tartu Ülikooli eesti keele õppe-
tooli toimetised 17. Tartu: Tartu Ülikool, lk 146–165.

negatiivne nähtus, vaid on tihtipeale lausa vajalik, et inimene nii-öelda maapeale tagasi tuua; See tähendab, et sõna otseses mõttes puudutab kaugküttevõrkude ühendamine rohkem kui pooli meie linna elanikest⁴.

Mõistagi on konkreetsete keelemuutuste uurimisel oluline leida iga uue nähtuse seletamiseks sobivaimad vahendid. Kujundkõne uurimise teoreetilise raamina peetakse tänapäeval sobivaimaks kognitiivset lähenemist. Klišeestunud idiomaatilised väljendid annavad omakorda tõendusmaterjali sellest, mismoodi me igapäevaelus metafoorselt mõtleme.⁵

Uudsete metafoorsete keelendite mõistmine

Kognitiivse metafooriteooria järgi seisneb metafoori olemus selles, et üht liiki asja, näiteks aega mõistetakse ja kogetakse mingit teist liiki asja, näiteks ruumi kategooriais ja termineis. Inimliku argireaalsuse kujundamisel on kesksel kohal metafoorselt liigendatud mõistete süsteem, s.t et meie mõtlemisprotsessid on suuresti metafoorsed ja need peegelduvad keeles. Oma metafoorset mõistesüsteemi kasutavad inimesed teadvustamatult⁶. Ja kuigi selles leidub lõputult mõistemetafoore, on vähesed neist erilised. Kõige põhilisemad mõistemetafoorid on mõisteliselt vältimatud ja konventsionaalsed, näiteks nagu SURM ON LAHKUMINE. Mõistetasandil tähendab konventsionaalsus seda, et mõistemetafoor on automaatne, sundimatu ja kehtib keelekogukonnas üldiselt kui mõtlemisviis. Keeletasandil on oluline, kui paljude argikeelendite aluseks mõistemetafoor on. Suhteliselt väheste põhiliste mõistemetafooride kombineerimise tulemus on lõputud metafoorsed keelendid.⁷ Olenemata sellest, kui tavalised on uudsed metafoorsed keelendid, kasutatakse neid harvem kui konventsionaalseid metafoore, mis ilmnevad enamikus lausetes.

⁴ Artiklis tuuakse muutmata kujul näiteid meie igapäevasest avalikust keelest ajalehtedes-ajakirjades, raadios.

⁵ Gibbs, Raymond W. Jr 2002 [1994]. *The Poetics of Mind. Figurative thought, language, and understanding.* Cambridge University Press.

⁶ Lakoff, George; Johnson, Mark 2011. *Metafoorid, mille järgi me elame.* – Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 37 jj.

⁷ Lakoff, George; Turner, Mark 1989. *More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor.* Chicago–London: The University of Chicago Press, lk 51–56.

Suure tõenäosusega kasutavad uudsed metafoorsed keelendid meie metafoorselt liigendatud mõistete süsteemi, rajanevad sellel ja esinevad harva sellest sõltumatult⁸. Inimlikus argitunnetuses olulised metafoorsed teadmised põhimõistetest ajendavad meid sama hästi kasutama ning mõistma idiomaatilisi, mitteidiomaatilisi ja uudseid metafoorseid keelendeid⁹. Ilmselt aitab stabiilne vastavus mõistete vahel suuresti kaasa ka uudsete metafoorsete keelendite leksikaliseerumisele ja levikule – neid on raske eirata¹⁰.

Uudsete metafoorsete keelendite tähendus

Tädi Maali. Võib arvata, et otsesest vajadust selle fraasi järele pole olnud, sest mõiste TAGASIHOIDLIKU HARIDUSE JA AMETIGA LIHTINIMENE märkimiseks on eesti keeles juba hulk nimetusi: *reainimene; tavainimene; argiinimene; tosinainimene; massiinimene*. Võimalik, et 2000. aastate algul, kui käis Euroopa Liiduga ühinemise lahtirääkimine ja taheti märkida vajadust teha see selgeks igale Eesti kodanikule, ei tundunud ükski neist sõnadest küllalt lööv. Kui president Lennart Meri ütles oma kõnes, et Euroopa Liiduga ühinemisest tuleb rääkida nii, et ka tädi Maali aru saaks, oligi osava mõistestaja fantaasia ja pärisnime kaasamise tulemusena sündinud uus keelend, mis kujunes kiiresti lihtkodanike ühisnimetajaks. Kasutussageduse tõttu on kujundi tähendusmaht avardunud, hõlmates mitte ainult lihtsakoelise mõtlemise ja eluga mitte kursis olevat inimest, vaid ka teadmisteta, vähiklikku inimest: *Tädi Maali on Eesti kõige tähtsam tädi, sellepärast, et ta on me kõigi südames. Isegi siis, kui me seda tunnistada ei oska või taha; Tunnan ennast praegu tõelise tädi Maalina; Korvpallist kõneldi nädalavahetusel igast torust, lausa tädi Maali tasemel.*

Tädi Maali kujund rajaneb teadmisel, et tädi on keegi võõras või tundmatu vanem naine, ning põhineb eeldusel, et vanem naine ei ole suure tõenäosusega kuigi mõtlemisvõimeline ega arutlustahteline, vrd ka *Usun, et näeksin selles välja nagu täielik tädi*. Vanamoeline pärisnimi fraasi peasõnana võimendab tähendust 'ajast maha jäänu' veelgi.

⁸ Lakoff, George 2006 [1993]. The Contemporary Theory of Metaphor. – Ed. by D. Geeraerts. Cognitive Linguistics: Basic Readings. Berlin–New York: Mouton de Gruyter, lk 213.

⁹ Vt Gibbs, Raymond W. Jr 2002 [1994]. The Poetics of Mind. Figurative thought, language, and understanding. Cambridge University Press, lk 318.

¹⁰ Samas.

Lambist võetud tähendab 'välja mõeldud, alusetu, tõepõhjata': *See jutt on lambist võetud; Süüdistus polnudki lambist võetud*. Fraasi metafoorse tähenduse motivatsioon jääb ebaselgeks. Üks võimalikke seletusi oleks, et keelendit mõistetakse fraseologismide *tuulest võetud*, *õhust võetud* analoogia põhjal. Nähtavasti rakendatakse kõigi nende mõistmisel mõistemetafoori MENTAALSELT TÄHTSUSETU, s.o tegeliku sisuta, tühine ON FÜÜSILISELT TÜHI, s.o mitte millegagi täidetud, mitte midagi sisaldav; selline, kust miski puudub või pole nähtav. Lambist võetud võib mõisteliselt kontamineeruda veel väljenditega *lakke vahtima*, *lakke sülitama* tähenduses 'mitte midagi tegema, laisklema', vrd ka *laest võetud*. Ei ole välistatud, et *lambist võetud* tekkimise peapõhjus on hoopis kõlavõte – selle ebatraditsiooniline, sageli mnemoonilisi kaalutlusi silmas pidav rakendamine on üks fraseologismi sõnavaliku põhjusi, vrd ka *käkki keerama; kärna keerama; käru keerama* tähenduses 'alatult, lojuslikult käituma'.

Kujund *lambist* on eesti igapäevakeeles praegu produktiivne ning laia kasutussfääriga. See on kaasa toonud kujundi semantilise laienemise võrreldes olemasolevate väljenditega ja nii on täienenud sünonüümirida *asja ees, teist taga; heast peast; heast-paremast: Arvuti teeb lambist ise restarti; Ma ei saa võtta lambist palgata puhkust; Lambist ma nii pikka juttu läbi küll lugema ei hakka; Vahest juhtub lambist täitsa häid asju; Samas on aga eriti põnevad sellised äkk-lambist minekud nagu minul Alpidesse*.

Kummi venitama. Lihtverbi *venitama* üks tähendusi on 'aine kogust ja kaalu säilitades kätega või mingi riista abil midagi pikemaks, laiemaks tõmbama'. Kui seda füüsilist tegevust seostatakse abstraktsega, tähendab tegusõna 'millegi kestust tahtlikult normist kauemaks tegema, pikendama'. Seega ei ole siin nimisõnaga *kummi* tähenduses 'sitke elastne materjal, mis allub kergesti venitamisele' enam justkui midagi täpsustada. Ilmselt on selle metafoorse keelendi puhul tegemist keelelise liialdusega. Kuna fraasi tähendus langeb kokku tegusõna metafoorse tähendusega, on mitmesõnalise keelendi kasuks raske leida mingit loogilist argumenti: *Makstakse kohe või hakatakse kummi venitama?; Vaba ajaplaneerimine võimaldas ka kummi venitada, et õpingud stressirohketeks ei kujuneks*. Samas oleks vale väita, et keeles ei ole täissünonüümidel või pleonastlikel väljenditel üldse kohta, vrd näiteks *kõrge pilvelõhkuja*.

Kampsunid. Kuigi Eesti avalikus elus on *kampsunid* kuulsaks kandnud näiteks Kaido Kama ja Mark Soosaar ning see rõivaese on nende identiteedi lahutamatuks osaks, ei ole neid mehi ometi kampsuniteks kutsuma hakatud. Kampsunid on Erakonna Isamaa ja Res Publica Liit poliitikud, kes kuulusid varem erakonda Isamaaliit. Algselt toimis sõna *kampsunid* neutraalse nimetusena: *Vanad isamaaliitlased ehk n.ö kampsunid sobiksid hästi maameeste parteisse; Juba pikemat aega saab nädalas korra kokku .. IRLi „kampsunite” grupp nimega „C’est la vie”; Ja kampsunid olidki valmis uudistenäljas ajakirjandust aitama ja ennast pahupidi pöörama, lausa voodrini välja.*

Keelendi tähenduse aluseks on metonüümiline ülekanne rühma inimeste tunnusliku riietuse alusel: RIIDEESET nimetatakse SELLE KANDJA ASEMELE, vrd *jookseb igale seelikule järele, raudkasukas* tähenduses 'suur ja tugev mees', *sinikiiver* 'ÜRO sõdur'. Ülekande sihtvaldkonnaks on nimelt konkreetsete inimeste kogum. See asjaolu on ilmselt mõjutanud nimisõna grammatilist käitumist, kus domineerib mitmuslik vorm ja ainsust võib leida harva: *Kampsun Vahtre sõnavara.*

Kampsuni kui riietuseseme võimalikud tunnused (tavaline, väga levinud ja hinnatud, vastupidav, sageli rahvusliku mustriaga, pidevast kandmisest kulunud, välja veninud jms) kaasati endiste isamaalaste nimetuse mõistestamisse hiljem, seega KONSERVATIIVNE ON TAVALINE, IGAPÄEVANE, VASTUPIDAV; RAHVUSLIK ON ISAMAALINE; AEGUNUD, MITTEAJAKOHANE ON KULUNUD: *Parts teatas, et mingit uut parteid need ärapeetud kampsunid ei loo, nad on ju vanad mehed, kes olid tegijad 80–90-ndatel; Kui see teeb meist kampsunid, et me mõistame rahvuslust kui ühte kõige levinumat ideoloogiat, mitte ei halvusta ega ignoreeri seda, siis on meid õigesti nimetatud. Ma [Mart Laar] pole kampsun ega keegi teine.*

Selle keelendi leksikaliseerumist ei soodusta mõistemetafoori liiga kitsas rakendusala ning arvatavasti taandub *kampsunid* koos isamaaliitlaste erakonnast lahku löömise ideedega. Sihtala laienemise korral (näiteks nii, et see hõlmaks radikaalseid rahvuslikult meelestatud inimesi), oleks leksikaliseerumine tõenäolisem, vrd ka paljuski sarnase tekkemehhanismiga fraasi *omad joped* tähenduses 'sarnase mõttelaadi ja eluhoiakuga inimesed, mõttekaaslased, semud': *Politsei kompromissitus aga kaob, kui sekeldustesse satuvad omad joped.*

Rong on läinud, rongilt maas tähendab '[keegi] ei ole millegi õiget aega kasutada suutnud, tahtnud või osanud', '[keegi] on õige aja mööda lasknud, maha maganud, hiljaks jäänud': *Kinnisvarainvestor arvas, et*

pehme maandumise rong on läinud; Tulude deklareerimise rong pole veel lõplikult läinud. Keelendite metafoorne tähendus on motiveeritud mõistemetafooridest MUUTUS ON LIIKUMINE, PROGRESS ja ARENEMINE ON EDASILIIKUMINE¹¹. Rong kui transpordivahend soodustab progressi; sellega kattub osaliselt mõiste MASIN, mis tekitab kujutluse mehhaniseeritud transpordivahendist kui arengumudelidest¹². Liikumis- või veovahend on eesti keeles eluga seotud fraseologismide juures metafoori tüüpiline allikala: *eluvanker; eluratas; Kuidas eluregi jookseb?; sedasama kelku vedama* (FES).

Traditsiooniliste ree-, kelgu-, vankri-, rattakujundite puhul peetakse silmas veovahendit ja selle olemuslikku tunnust mingil viisil edasi liikuda. Tõstes esile liikumise kvaliteeti (*Noored inimesed, rattad kerged. Vana oled, siis on regi raske* (FES)), suhestatakse omavahel veovahend ning mentaalsed ja sotsiaalsed mõisted. Rongi puhul on fookuses selle ajalisel täpne lähe: *Kui naine hakkab 30-aastaselt endale meest otsima, siis on tema rong lootusetult läinud.* Kui sellega ei arvestata, jääb eesmärk täitmata: *Viimane veerandaeg ei suutnud meeskond teha enam midagi ning nende rong oli läinud 'nad kaotasid'; Jälgides metsiku looduse taandumist globaalselt, tuleb paratamatult tunne, et olemegi juba rongilt maas; Kui leiaksin, et ma enam arenema ei pea ja püüaksin vana rasvaga kõik rollid ära teha, oleksin varsti rongist maas.*

Transpordivahendite arenemine koos uute kasutusevõtuga hõlpsustab ja kiirendab liikumist ning loomuldasa kajastub see metafoorses keeles. Miks olemasolevat temaatilist kujundirida on täiendatud just rongiga, selle üle võib vaid spekuloida.

Viimase peal. Fraseologismide *viimase veerandi peal, viimase tuhande peal* kujundi tuumaks on *viimane*. See omadussõna tähendab 'vahetult mingile kriitilisele piirile eelnev; selline, mis põhjustab mingi kvalitaativse muutuse; äärmine' ning nimetatud fraasid tähendavad kriitilises seisus, otsakorral, lõppemas, läbi kulumas vms olemist. *Veerand* ja *tuhhat* osutavad sellele, et millegi piirmäär ei ole veel saavutatud, rõhutades nimetatud äärmuslikkuse astet. On loogiline, et piirmäära

¹¹ Vt eesti keele kohta ka Õim, Katre; Asta Õim 2010. Qualitative Changes in Phraseology: General Principles and Catalysts. – *Linguistica Uralica*, 46(1), lk 17–37.

¹² Vt Langlotz, Andreas 2006. Idiomatic Creativity: A cognitive-linguistic model of idiom-representation and idiom-variation in English. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 161.

markerite kõrvalejätmisega kaasneb põhimõtteline tähendusmuutus. Olles motiveeritud mõistemetafooridest VÄGA INTENSIIVNE ON FÜÜSILISELT ÄÄRMINE ja MENTAALNE INTENSIIVSUS ON FÜÜSILINE ÄÄRMUS ei tähista *viimase peal* enam piirmäärale eelnevat seisundit, vaid piirmäära saavutamist, kvalitatiivse muutuse tulemust, kusjuures sellele antakse positiivne hinnang 'parim, super-, väga hea, suurepärane, ülihea, ülimalt hea' jms: Metsavenna talus on *nüüd rajamasin ja viimase peal rajad*; *Ühiskõhikutite piletihinnad on seal viimase peal* 'väga soodsad'; *Viimase peal puhkus Türgis*.

Kokkuvõte

Eesti keele sõnaraamatuis EKSS ja ÕS metafoorses tähenduses fikseerimata uudsed metafoorsed keelendid, mis tänapäeva eesti argikeeles jõudsalt levivad, keelendavad kas uusi mõisteid või pakuvad olemasolevate väljendusvõimaluste kõrvale uusi, ökonoomsemaid, täpsemaid, epateerivamaid. Keele loomuliku osana on uudsete metafoorsete keelendite kasutussagedus märkimisväärne, mistõttu on nad väärt uurimist.

Eesti uudsete metafoorsete keelendite mõistmine toetub sageli ja loomuldasa inimlikule argisele mõistesüsteemile, mis on konventsionaalne ja suuresti metafoorne. Usutavasti ei teki enamik uusi (ka laenulisi) metafoorseid keeleüksusi keelde sugugi tühjale kohale – nende puhul võib olla tegu konventsionaalsete mõistemetafooride järjekordse ilmnemisega keeles, millega on seletatav ka keelendite elujõulisus. See, kas käsitletud uudsed metafoorsed keelendid edaspidi eesti kirjakeeles kinnistuvad, sõltub mh keelevälistest teguritest. Kui keeleüksus ühildub meie metafoorselt liigendatud mõistete süsteemiga ja referent jääb püsima, siis suure tõenäosusega kinnistub kõnelejaskonna keelekasutuses ka uus keelend ning sellel on eeldusi saada leksikoni osaks.

Materjali allikad ja sõnaraamatud

EKSS = Langemets, Margit; Mai Tiits; Tiia Valdre; Leidi Veski; Ülle Viks; Piret Voll (toim) 2009. Eesti kirjakeele seletussõnaraamat I–VI. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss> (13.03.2012).

FES = Õim, Asta; Katre Õim 2011. Eesti fraseologismide elektrooniline alusõnastik. <http://www.folklore.ee/justkui/sonastik> (13.03.2012).

ÕS = Erelt, Tiiu; Tiina Leemets; Sirje Mäearu; Maire Raadik 2006. Eesti õigekeelsussõnaraamat. Toim Tiiu Erelt. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/qs> (13.03.2012).